

NİZAMİ MURADOĞLUNUN "HÜSEYN CAVID" MƏNZUM FACİƏSİNDƏ TARİX VƏ MÜASİRLİK

Xülasə

Tədqiqatçı-şair, filologiya elmləri doktoru Nizami Muradoğlunun "Hüseyn Cavid" mənzum faciəsi müəllifin çoxillik yaradıcı axtarışlarının uğurlu yekunu kimi 2016-cı ildə nəşr olunmuşdur. Əsərdə keçən yüzilliyin keşməkeşli 30-cu illərinin ədəbi-ictimai mənzərəsi, istedadlı sənətkarın yaradıcılıq uğurları və şəxsi faciəsi fonunda özünün bədii həlli-ni təpəşdir. Baş qəhrəman Hüseyn Cavidlə yanaşı, millətin və Vətənin haqq işi uğrunda fədakarlıqla mübarizə aparan başqa monumental obrazlar da əsərdə xeyir qüvvələrin platformasını təşkil edir.

Faciə 2018-ci ildə Sumqayıt Dövlət Dram Teatrında uğurla tamaşaya qoyulmuş, ədəbiyyatşünaslar və teatr tənqidçiləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: mənzum pyes, tarix və bədilik, Hüseyn Cavid, Heydər Əliyev, sosial fəlakət, repressiya, ənənə və müasirlik

Giriş. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük simalarından biri olan Hüseyn Cavid irsi artıq 100 ildən çoxdur ki, təkcə ədəbiyyatşünasların deyil, həm də yaradıcı ziyalıların, şair və dramaturqların, yazıçıların diqqət mərkəzindədir. Bu böyük sənətkarın təkrarədlilməz yaradıcılığı və uca şəxsiyyəti zaman-zaman bədii ədəbiyyat sahəsinə də zəngin material vermişdir.

Bu cür əsərlərdən biri də Nizami Muradoğlunun "Hüseyn Cavid" mənzum pyesidir. Sonradan "Zülmətdə nur" adı ilə tamaşaya qoyulan pyesin tamaşa mötninə yazdığı ön sözdə akademik Muxtar Kazımoğlu xüsusi olaraq qeyd edir ki:

"Nizami Muradoğlu şair olmaqla bərabər, həm də tədqiqatçı-alimdir. O, bir ədəbiyyatşünas kimi folklorun və yazılı ədəbiyyatın müxtəlif məsələlərini ardıcıl olaraq araşdırır və bu araşdırmalarını məqalələr, monoqrafiyalar şəklində çap etdirir. Şübhə yoxdur ki, onun bədii yaradıcılığına elmi araşdırmalarının müsbət təsiri vardır. Azərbaycan ədəbiyyatında, o cümlədən Hüseyn Cavid irsinə yaxından bələd olması Nizami Muradoğluna bu əsəri yazmağa yaxından kömək edib. Elmi araşdırmaların bu əsərin

yazılmasına müsbət təsirini və yaxın köməyini mən, ilk növbədə, yaxın dövrün hadisələrinə birtərəfli yanaşmamaqda görürəm." [1, s.5]

Hörmətli akademikim doğru olaraq vurğuladığı "şair-tədqiqatçı" fenomenini əslində Azərbaycan ədəbiyyatında çox qədimlərdən mövcud olmuşdur və bu gün də sənətkarlarımız Nizami Gəncəvini, Məhəmməd Füzulini və başqalarını biz şair-alim, mütdəfəkkir-sənətkar kimi araşdırıb öyrənirik. Təsədüfi sayılmamalıdır ki, hələ sağlığında Nizamiyə o dövrün bütün elm-lərinə vəqif olmuş şəxsiyyət anlamında "həkim" deyilmiş, Füzuliyə isə buna yaxın məna daşıyan "mevlana" adı verilmişdir. Elə dahi Füzulinin sənət kredosu olan: "Elmsiz şeir əsası yox divar olur və əsassız divar qayətdə bəlihbər olur" məzmunundakı məşhur fikri də şeirlə elmin vəhdət təşkil etməli olmasından xəbər verir.

İki hissədə, on altı şəkildən ibarət olan və müəllifin "psixoloji mənzum faciə" adlandır-dığı əsərdəki iştirakçıların əksəriyyəti yaxın keçmişdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş tarixi şəxsiyyətlərdir. Ancaq maraq doğuran cəhət odur ki, bu şəxsiyyətlərin hamısı bilavasitə əsas hadisələr iştirakçısı olmayıb, yalnız psixoloji-diaxron istiqamətdə süjetə daxil olurlar. Məsələn,

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, Ulu Öndər Heydər Əliyev və keçən əsrin əvvəllərində Güney Azərbaycanda demokratik hərəkatın lideri Şeyx Məhəmməd Xiyabani bu cür obraz-lara misal ola bilərlər.

Klassik faciənin qanunlarına uyğun olaraq, əsərdə xeyirlə şərin, xeyir qüvvələrlə şəx qüvvələrin bərhəsmaz mübarizəsinin şahidi oluruq. Xeyir qüvvələrin başında Heydər Əliyev və Hüseyn Cavid durursa, şəx qüvvələri də erməni daşnaqları və rus hakimləri təmsil edirlər. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən faciədə psixoloji istiqamətdə xeyir və şəx qüvvələr bir-birinin fəaliyyət sahəsinə müdaxilə edə bilirsə, bu əsərdə mütləq xeyir və mütləq şəx qüvvələr bu cür diffuziyaya şans qoymurlar.

Təsədüfi deyil ki, "Hüseyn Cavid" faciəsi məhz müasir dövrdə Azərbaycanın ən böyük cavidşünası olan Ulu Öndər Heydər Əliyevin kabinetində başlayaraq burada da bitir. Əsərin ilk remarkasında oxuyuruq:

"Səhnənin sol küncündə Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Heydər Əlirza oğlu Əliyevi görürük. Divardan Azərbaycan böyük şairi Hüseyn Cavidin portreti asılmışdır. Stolun üstündə Hüseyn Cavidin kitabları qoyulmuşdur. Heydər Əliyev kitablardan birini götürüb vərəqləyir. Dərindən bir səs gəlir. Bu səs Hüseyn Cavidin səsidir." [2, s.4]

Göründüyü kimi, əsərdə təkcə Hüseyn Cavidin özü deyil, həm də səsi bir obraz kimi iştirak etməkdədir. Aydındır ki, dahi xələfindən imdad diləyən bu səs Cavidin səsi olsa da, əslində Heydər Əliyevin içində, milli qeyrətindən ucalan, onu 40 ildən bəri kobudcasına puzulmuş ədaləti bərpə etməyə çağırən bir səs, millətin bağrından qoparılan bir haraydır:

*Qəlbimə saplanan xəncər, oxmudur?
Bas məni axtaran, anan yoxmudur?
Gəl ey Vətən oğlu, bas sən hardasan?
Olmaya mənimtək intizardasan?
İblisin əlində ya asirmisan?
Azadlıq eşqiylə tələsirmisan?
Ruhum bu soyuqda əziyyət çəkir,
Düyürəm, Vətən də məşəqqət çəkir.
Vətənin xilas, elin dayağı,
Qaldır gəy zixına yanan çirağı!
Məni də bu soyuq məhəssədən qurtar,
Mənim doğma yurdda bir ocağım var.*

*Xəyalım hər gecə gedir o yurda,
Yaşlandıım, əziyyət çəkirəm burda.
Gəl ey Vətən oğlu, göydə Tanrıdan,
Yerdə səndən onun gözləyirəm mən [2, s.4].*

Əsərin quruluşuna uyğun olaraq, süjet xəttinin inkişafındakı sonrakı hadisələr xəyalda dalmış Heydər Əliyevin gözləri qarşısında kimi lenti kimi keçir. Bu isə təbii, çünki Hüseyn Cavidin de-yure bəraəti Stalinin ölümündən sonra baş tutmuşdusa, onun tam mənasıyla bəraət alaraq hom cisman, hom də mənən doğma xalqına qaytarılması məhz Ulu Öndərin bitib-tükənməyən Cavid sevgisi və vətəndaşlıq qeyrəti nəticəsində baş tutmuşdu. Elə Azərbaycan qeybdən gələn harayından narahatlıq keçirən Heydər Əliyevin monoloqu da bunun sübutu kimi səslənir:

*Hüseyn Cavid!..
Önündə buş ayıb bu böyük adın,
Bu dahi şairin, nəhəng ustadın
Bütün həyatım araşdırıb mən,
Gərək öyrənsəm.
Gənclikdən girməyən sonuna qədər,
Xalqın təvəddüdü, şübhədən əsər.
Nəçəvən günlər, Təbriz həyatı,
Boşuna keçməmiş am, saatı.
Bəraət əlsə da qanun əhlilə,
Haqqına çatmamış,
Çatmamış hələ!.. [2, s.5]*

Bələliklə, müəllifin maraq doğuran tədqiqatına görə, əslində əsərin gedişində baş verən hadisələr – Heydər Əliyevin aradaşdırılmasında və öyrənməsində üzə çıxarılan dəqiqləşdirilən, şübhədən-gümandan uzaq olan həqiqətlərdir.

Aydındır ki, Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, ümumiyyətlə, xalqımızın həyatına aid olan bütün sahələrin ən məhir bilicisi olan Heydər Əliyev, Hüseyn Cavid irsinin də çox gözəl bilicisi olmuş, dahi sənətkarın həyatına dair ən xırda detallara da vəqif olmuşdur. Bu baxımdan Heydər Əliyevin "Hüseyn Cavid" mənzum faciəsinin fəxri iştirakçısı və şairin cismani ölümündən sonrakı sənət taleyinin müəyyənləşməsində ən yaxından iştirak etməsi bu obrazın əsər boyu görünməz bir iştirakçı kimi çıxış etməsinə şərtləndirmişdir. Təsədüfi deyil ki, pyesin sonunda biz Heydər Əliyevin möhta-

şəm obrazını bir də görürük və onun süjetdə ən yaxından iştirak etdiyinə heç bir şübhəmiz qalmır.

Əlbəttə, bu kontekstdə Ulu Öndərin Hüseyin Cavid haqqında söylədiyi dahiyənə fikirlərdən birini bir daha xatırlatmaq istərdik. Azərbaycanın zəngin ənənələri olan mediaorqanlarından biri kimi şöhrət qazanmış Naxçıvan Ali Məclisinin orqanı "Şərq qapısı" qəzetinin son nömrələrindən birində oxuyuruq:

"Hüseyin Cavid ədəbiyyatımızda romantizm ədəbi cərəyanının, milli romantik şeirin və monumnt faciənin banisi, böyük şair, yazıçı və dramaturqdur. Milli poeziyamızda fəlsəfi lirikanın təkrarsız nümunələrini yaradan ədib monumnt faciələri və tarixi dramaları ilə tanınır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev deyib: "Hüseyin Cavid Şərqin Şekspiri adlandırılır. Ancaq onu, bəlkə də, Höte ilə müqayisə etmək düzgün olardı. Əsərlərindəki fəlsəfi fikirlərinə görə, ola bilsin, Cavid Şekspirdən də yüksək səviyyəyə qalxmış adamdır. Xalqımız, tariximiz nə qədər yaşayacaqsın, Hüseyin Cavidin irsi də o qədər yaşayacaqdır, yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir" [3].

Monumnt faciədə təbii görünən və maraqlı doğuran cəhətlərdən biri də obrazların dilində dövrün leksikasından, xüsusən, Cavidin dilində Cavid poetik lüğətindən geniş istifadə olunmasıdır.

Məsələn, elə birinci şəkildə Cavidlə həyat yoldaşı Müşkinazın dialoqunda bu uğurlu faydalanmanın şahidi olur. Doğrudur, əsərdə Cavid əruzə bütün gözəlliyi ilə əks olunmamışdır, ancaq dahi şair-dramaturq poetik dilində geniş işləndirən bir sıra spesifik söz və ifadələrin uğurlu istifadəsinin şahidi olmaq mümkündür. Örnək üçün iki sevgili arasındakı səmimi dialoqdan ibarət olan aşağıdakı parçaya nəzər salaq:

Cavid

Sevgili Müşkinaz, ahugöz pərim,
Sulək axıb gedir çənlik illərim.
Bari sən pəmbə buludlar kimi axma,
Gəl yaqlaş, uzaqdan durub baxma.

Müşkinaz

Səni gördüm də, getmək vaxtı tamamı.

Cavid
Pəki, ayaq saxla, qəlbim od tutdu, yandı.
Bir ataş saçılır şimdiki sənin işvalərindən...
[2, s.5-6]

Pyesdə azad, bütöv, müstəqil Azərbaycan ideyası XX əsrin əvvəllərində xalqımızın ən böyük azadlıq mücahidlərindən biri olan Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin obrazında öz bədii təəcəssümünü tapmışdır. Bu cəhətdən Cavidlə Xiyabaninin xoyali görüşü zamanı baş tutan qısa dialoq ümummilli ideyanın bədii təəcəssümü kimi maraqlı doğurmaya bilmiş:

Cavid

Şeyx, aziz arkadaş, uca şəxsiyyət!

Xiyabani

Xoş gördük, bəradər, ey fəxri-millət!

(Qucaqlaşib görüşürlər)

Cavid

Nasilsin, arkadaş, nasıldır işlər?

Xiyabani

Elə bil şahmatdır, bütün gedişlər
Usta bir əl ilə nizamlanmalı,
Millətə çatmalı millətin mət.

Cavid

Gərəkdir biz quraq elə bir dövlət,
Millət azad ola, bitə əsarət.

Xiyabani

Əvvəlcə Tabrizi azad eyləyək,
Bakıdan, Gəncədən gələ bir kömək.
Bədi bu ayrılıq, bədi bu hicran,
Yenə də bir olsun qoy Azərbaycan! [2, s.8]

Yeri gəlmişkən, müəllif bu obrazların dilində koloriti saxlamağa çalışıb: belə ki, əgər Cavid Xiyabaniyə "arkadaş" deyə müraciət edərsə, Xiyabani ona "bəradər" deyir...

Aydındır ki, "Hüseyin Cavid" faciəsinin müəllifinin məqsədi heç də tarixi bir əsər yazmaq, tarixi obyektivliyi olduğu kimi bərpa edərək nəzmə çəkmək olmamışdır. Nizamidən tutmuş bu günə qədər tarixi mövzuya müraciət edənlər əsas etibarilə tarixin müasirliyini nəzərə çatdırmaq, tariximizin bu günümüzdə necə xid-

mət etdiyini bədii sözün köməyi ilə oxucuya və tamaşaçıya çatdırmaq. Məhz buna görə müəllifin mövqeyi ilə tarixçilərin mövqeyi üst-üstə düşməyə bilər; ancaq aydındır ki, söhbət milli maraqlardan gələndə mövqelər üst-üstə düşməlidir. Ola da bilər ki, bəzən müəllifin təxəyyülü qarşıya qoyulan ideya-estetik məqsədin reallaşması üçün eklektik əməliyyat da aparar. Bədii əsərdə bu, qəbul ediləndir və əsərin məziyyətlərinin artırılmasına xidmət edir.

Pyesin ikinci şəkildə əllərinə fürsət düşmüş erməni cəlladlarının söhbəti, onların kommunist partiyasının o zamankı rəhbərlərindən biri olan daşnak cəlladı Anastas Mikoyandan sitat gətirmələri, onun adı ilə özlərinə ürək-dirək vermələri həyasız erməni quldurlarının bu günkü türköfob kin və nifrətini çox xatırlatmaq əsərin müasirliyinə xidmət edir.

Qriqoryan

Yuracan, danoslar artdıqca bir-bir,
Yalquzaq kimi kor da təklənir.

Sumbatov

Ay axmaq, sevin ki, işlər düzəli,
Qurduq yuvasına quzular gəlir.
Bas bizə nə qalır? – Şaşılk eyləmək,
Oturub onu da rahatca yemək.
Bayaq da danışdım Anastas ilə,
Dedim ki, kimləri vermmişik ələ.

Qriqoryan

Bas Varpet bu işə özi nə dedi?

Sumbatov

Sənə də çoxluca salam söylədi.
Tapırdı: türkləri talaya salın,
Qorxudun, göcünün odunu alın.
Nə qədər düşünən baş varsa kasak [2, s.10].

Erməni cəlladlarının dialoqundan məlum olur ki, Azərbaycan-türk ziyalılarına, düşünən başlara tutulan misli görünməmiş amansız diwan Azərbaycanın o zamankı rəhbəri Mirəfəzər Bağirovun narazılığına səbəb olmuş, ancaq Moskvanın təzyiqi altında o, etiraz səsinə yüksəldə bilməmişdir.

Ancaq təbii ki, müəllif Bağirov obrazını ideallaşdırmaqdan uzaqdır və xalqın düşünən başlarının kəşilməsində onun da kifayət qədər

günah sahibi olduğunu unutmur. Pyesin üçüncü şəkildə Bağirov-Cavid dialoq-polemikasında üz-üzə gələn hökmdar-sənətkar qarşıdurmasının qeyri-bərabər psixoloji səviyyəsinin klassik təqdimini görmək mümkündür:

Bağirov

Unudub özünü bəzi adamlar,
Dövlət siyasətini heç anlamırlar.
Biri tərən yazır, biri Göygöldən,
Siz: hara basarsız? Anlamıram mən.

(Üzünü Hüseyin Cavidə tutur)

Məndən soruşurlar: Cavid əfsədi
Sovetdən, kolxozdan yazırmı nədəndi?

Cavid

Sovetdən, kolxozdan yazanlar da var,
Nəhir də, bulaq da səntinə axar.

Bağirov

Bari utanaydın ahil yaşından,
Pərilər, afaqlar çuxur başından.

Cavid

Kaş görə biləydiz o ilüviyyəti,
İnsanın pak olsun gərək niyyəti.
Yusif Züleyxa da tapdı himməti,
"Mənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir."
[2, s.18-19]

Nizami Muradoğlu əsərdə yeri gəlmişkən Cavidin dilindən onun öz şeirlərini səsləndirən və bununla da pyesdəki Cavid ruhunun əyanılığını daha da artırmış olur.

"Hüseyin Cavid" monumnt faciəsinin bütövlükdə "Cavidnamə" adlandırmaq mümkün olsa da, dahi sənətkarın obrazı burada təcrüd olunmuş şəkildə deyil, yaşadığı kəşməkəşli dövr və sosial-mədəni mühiti ilə üzvi vəhdətdə götürülərək təqdim edilmişdir. Bu baxımdan pyesi həm də "dövrnamə" adlandırmaq olar.

Pyesdə əsas işiq Hüseyin Cavid obrazının üzərinə yönəldilsə də, əsərdəki müsbət qüvvələr qalereyasındakı hər bir obraz demək olar ki, Cavid səviyyəsində möhtəşəm və əzəmətli təsvirini tapmışdır. Bu baxımdan qətiyyətlə demək olar ki, faciənin xeyir platformasında ikinci dərəcəli obraz yoxdur. Bunu istər kişi obrazları,

istərsə də qadın obrazları haqqında eyni inamla söyləmək olar.

Hüseyn Cavidlə yanaşı, Azərbaycan xalqının mədəni-mənəvi ruhunun keşiyində dağ kimi dayanmış, məkrli düşmən qarşısında təmkinini və xalqın haqq işinə inamını itirməyən Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Ərtoğrul, eləcə də möhtəşəm qadın obrazlarından Müşkinaz, Dildar, Şükriyyə, Turan müəllif tərəfindən məhəbbət və hörmətlə işləndiyindən, oxucuda və tamaşaçıda da eyni duyğuları oyatmağa yardımçı olur.

Doğrudur, faciədə təsvir olunan şəxsiyyət və hadisələr hamımızın bildiyimiz, haqqında dəfələrlə oxuduğumuz tarixi faaktlardır. Ancaq

bu da var ki, Nizami Muradoğlu məlum faktlara yeni bədii interpretasiya verməyə, bununla da ümumilikdə orijinal bir poetik əsər yaratmağa nail olmuşdur.

Nəticə. Nizami Muradoğlunun "Hüseyn Cavid" mənzum faciəsi mənzum dramaturgiyanın şərəfli tarixində ərsəyə gətirilmiş son uğurlu əsərlərdən biri kimi yüksək qiymətləndirilməyə layiqdir. Əsərin tamaşaçıya qoyulması gənc nəsil arasında vətənpərvərlik duyğularının və milli qürur hissəsinin daha da yüksəldilməsinə xidmət etməklə, qarşıya qoyulan ideya-poetik məqsədin öhdəsindən layiqincə gəldiyini sübut etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Muxtar Kazımoğlu. *Ön söz // Nizami Muradoğlu. Zülmətdə nur*. Bakı, 2018.
2. Nizami Muradoğlu. *Hüseyn Cavid*. Bakı, "Elm və təhsil", 2016.
3. Heydər Əliyev Hüseyn Cavid haqqında / "Sərq qapısı" qəzeti, 24 oktyabr 2019.

HISTORY AND MODERNITY IN NIZAMI MURADOĞLU'S TRAGEDY IN VERSE "HUSSEIN CAVID"

Summary

The tragedy in verse of the poet-researcher, doctor of philology Nizami Muradoglu "Huseyn Javid" was published in 2016 as a successful conclusion of the author's perennial creative searches. The literary-public view of the hard years of 30s of the last century in the work found its artistic solution against the creative successes and personal tragedies of the highly talented artist. In addition to the protagonist, Hussein Javid, other monumental images of self-sacrifice for the rightfulness of the nation and homeland are also a platform for the forces of good. The tragedy was successfully performed at the Sumgait State Drama Theater in 2018 and was highly appreciated by literary critics and theater critics.

Key words: play in verse, history and art, Hussein Javid, Heydar Aliyev, social disaster, repression, tradition and modernity

ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ В СТИХОТВОРНОЙ ТРАГЕДИИ НИЗАМИ МУРАДОĞЛУ «ГУСЕЙН ДЖАВИД»

Резюме

Стихотворная трагедия поэта-исследователя, доктора наук по филологии Низами Мурадоглу «Гусейн Джавид», была издана в 2016 году как успешное заключение многолетних творческих поисков автора. В произведении литературно-общественная картина 30-х годов прошлого столетия находит своё художественное решение на фоне личной трагедии и творческих успехов талантливого поэта. В произведении наряду с главным героем Гусейн Джавидом также составляют платформу успешных сил другие монументальные образы, самоотверженно борющиеся за Родину и нацию.

В 2018 году в Сумгаитском Государственном Драматическом Театре была успешная постановка трагедии, литературоведы и театральные критики высоко оценили эту постановку.

Ключевые слова: стихотворная пьеса, история и художественность, Гусейн Джавид, Гейдар Алиев, социальная катастрофа, репрессия, традиция и современность